दासचारणमल्लानां हस्त्यश्वायुधजीविनाम् । प्रत्येकैकसमूहानां नायका वर्गिणः स्मृताः । तेषां वादः स्ववर्गेषु वर्गिणस्तेषु साक्षिणः" । अत्र सर्वत्र न्यूनाधिकविशेषणोपादानस्य दोषाय अनृतभाषणभीरुत्वसत्यवचनशीलत्वस्य च साक्षित्वप्रयोजकस्योपलक्षणार्थत्वात् तेषाम् । ते च साक्षिणः कियत्सङ्ख्याकाः कुत्र पाठ्या इत्यपेक्षायामाह बृहस्पतिः "नव सप्त पञ्च वा स्युस्त्रयो वा त्रय एव वा । उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ नैकं पृच्छेत कदाचन" । लिखितादिषु स एवाह "लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतुःपञ्च लेखिताः । यदृच्छाः स्मारिताः कार्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः । दूतकः खटिकाग्राही कार्यमध्यगतस्तथा । एक एव प्रमाणं स्यान्नृपोऽध्यक्षस्तथैव च" । खटिकाग्राही लेखकः एक एवेत्येवकारो वाद्यपेक्षया "नैकं पृच्छेत् कदाचन" इत्युक्तेः अनावश्यकत्वार्थो न नियमार्थोऽदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । त्रयवरा साक्षिणो ज्ञेया इति योगीश्वरीयमप्येतदभिप्रायकमेव । लिखितादीनामुभयानुमतत्वे ग्राह्यत्वमेकस्यापीत्याह योगीश्वरः "उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित्" । यद्यपि "श्रौतस्मार्त्तक्रियापरा धर्मप्रधाना" इत्यादिविशेषोपादानात् त्रयवराणामपि धर्मवित्त्वं समानमेवापि तेषामुभयानुमतौ न भवत्येव साक्षित्वं, द्वयोरेकस्य चोभयानुमत्यैवेति भेद इति मिताक्षरा । नारदोऽपि "उभयानुमतो यः स्याद्द्वयोर्विवदमानयोः । स साक्ष्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्तु सर्वदा" । आप्तत्वेन राजादिभिरवधारितोऽप्येकः साक्षीत्याह व्यासः "शुचिः क्रियावान् धर्मज्ञः साक्षी यस्त्वनुभूतवाक् । प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु विशेषतः" इति । अनुभूता यथार्थत्वेन प्रमितचरा वाग्यस्येत्यनुभूतवाक् । कात्यायनः "अभ्यन्तरस्तु निःक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि वाच्यते । अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते" । याचित इति निःक्षेपविशेषणम् । न्यायतौल्यादन्यत्रापीति वाक्यस्मृतिः । मदनरत्नकारस्तु याचितं विवाहाद्यर्थं याचितं गृहीतमाभरणादिकं याचितकमिति यादृच्छिकाह । निःक्षेपविशेषणेऽन्यथोदयाचिते तस्मिन्नभ्यन्तरस्यैकस्यासाक्षित्वप्रसङ्गाद्व्याहितान्वयप्रसङ्गेनोत्तरैव व्याख्या प्रशस्ता । कृतकलाटपणयविवादे तस्मिन्नेतैकोऽपि साक्षीत्याह स एव "संस्कृतं येन यत्पणयं तत्तेनैव विभावयेत् । एक एव प्रमाणं स विवादे तत्र कीर्त्तितः" । इदञ्च बहूनां सम्भवे सत्यवादिनोर्द्वयोरेकस्य वानुमतिपदर्शनार्थं न नियमार्थम् अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम् । भक्तलक्षणसाक्ष्यसम्भवे प्रतिषेधरहितानां साक्ष्यनुकूलानां सूचनार्थमसाक्षिणोऽपि स्मृतिषूक्ताः" ।

ते च असाक्षिनृशब्दे ५४६ पृ० । दर्शिताः ।

साक्षिणो मिथ्याकथने अकथने च दोषो यथा "पृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानन्नन्यथा ब्रूयेत् । स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथा परान् । यस्तु कार्यार्थी तत्त्वज्ञो जानन्नपि न भाषते । सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नात्र संशयः" भा०आ० "ब्रह्मस्वस्यापहारी च मिथ्यासाक्ष्यप्रदायकः । मित्रद्रोही कृतघ्नश्च त्रयः कृतकृत्यकश्चैव पञ्चैते । एते महापातकिनस्त्रिषु लोकेषु निन्दिताः । कालसूत्रे च नरके पतन्ति ब्रह्मणः शतम्" ब्रह्म०वै०गण०ख०४४अ० । "मिथ्यासाक्ष्यं यो ददाति कामात् क्रोधात्तथा भयात् । सभायां पाक्षिकं वक्ति स कृतघ्न इति स्मृतः । मिथ्यासाक्ष्यं पाक्षिकं वा भारते वक्ति यो नृप ! । यावदिन्द्राः सहस्रं स सर्पकुण्डे वसेद्ध्रुवम् । सन्तप्तं वेष्टितैः सर्पैर्भीतैश्च भक्षितस्तथा । भुङ्क्ते च सर्पविण्मूत्रं यमदूतेन ताडितः । कृकलासो भवेत्तत्र भारते सप्तजन्मसु । सप्तजन्मसु षण्डकः पितृभिः सप्तभिः सह । ततो भवेच्च दृक्षस्य महारण्ये च शालभिः । ततो भवेत्तरो मूकस्ततः शूद्रस्ततः शुचिः" ब्रह्मवै०प्र०४६अ० ।

साक्षिणो यथा विवादे कर्तृत्वाद्यभाव एवं जीवसाक्षिणो कर्तृत्वाभावः ईश्वरसाक्षिनृशब्दे १०४८पृ०दृश्यम् । तयोर्द्वन्द्वादिप्रकाशकत्वात् तथात्वम् अन्तःकरणमाययोर्जडत्वेन विषयावभासकत्वाभावेन चैतन्योपाधित्वमेव न तु विशेषणत्वं विषयावभासकत्वे तदन्यथायोगात् । अतएव स्वस्वोपाधिवृत्तिचित्तवृत्तिसुखादेरेवावभासकत्वापत्तिप्रसङ्गः इति वेदान्तपरिभाषाप्रत्यक्षपरि० दृश्यम् । शास्त्रस्य भाष्यादयोश्चेतनस्य साक्षित्वं समर्थितं यथा "ननु साक्षित्वस्यानित्यत्वात् पुरुषाणां कथं सदैकरूपत्वं तत्राह "साक्षात्सम्बन्धात् साक्षित्वम्" सू० पुरुषस्य यत् साक्षित्वमुक्तं तत् साक्षात्सम्बन्धमात्रात् न तु परिणामत इत्यर्थः । साक्षात्सम्बन्धेन बुद्धिमात्रसाक्षितावगम्यते "साक्षाद्दृष्टरि संज्ञायामिति" पा०साक्षिशब्दव्युत्पादनात् । साक्षाद्दृष्टृत्वं चाव्यवधानेन दृष्टृत्वम् । पुरुषे च साक्षात्सम्बन्धः स्वबुद्धिद्वारेव भवति । अतो बुद्धेरेव साक्षी पुरुषोऽन्येषां तु दृष्टृत्वमेवमिति शास्त्रीयो